

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ТЕРНОПІЛЬСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИ ЕКОНОМІЧНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ

Кафедра економічної теорії

Міждисциплінарна курсова робота
на тему:
«Оцінка рівня тіньової економіки в Україні»

Виконала:
студентка групи ОПД-11
Джунусова Ірина

Перевірила:
к.е.н., викладач Вірковська А.А.

Національна шкала _____

Кількість балів _____

Оцінка ECTS _____

Тернопіль 2017 р.

План

Вступ

1. Теоретичні основи аналізу тіньової економіки.
2. Аналіз та методи оцінка рівня тінізації економіки.
3. Напрямки детінізації економіки України: проблеми а перспективи.

Висновок

Список використаної літератури

Вступ

Актуальність теми. Основне завдання сучасної держави стосовно її громадян полягає у виконанні соціальної функції, пов'язаної з наданням благ і гарантій членам суспільства. Для цього держава формує для свого розпорядження необхідну кількість фінансових ресурсів у вигляді централізованих фондів грошових коштів, які б забезпечували виконання взятих зобов'язань. Проте процеси реформування та побудови соціально орієнтованої економіки в Україні нашою хуються на багато гострих проблем, головною з яких є нестача у державі фінансових ресурсів для організації та забезпечення дієвих економічних перетворень, відчутних як для господарюючих суб'єктів, так і пересічних громадян. Вирішенню проблеми поповнення ресурсної бази державних фінансів сприятимуть швидкі темпи розвитку вітчизняної економіки, однак виконання такого завдання можливе лише за умови залучення до офіційного господарського обороту підприємницького капіталу, задіяного поза межами чинної державної регламентації – у сфері неофіційних економічних відносин, що отримало назву “тіньова економіка”.

Особливу увагу феномен тіньової економіки привертає до себе через:

- ✓ значну масштабність тіньового сектора;
- ✓ відносну його самостійність як елемента господарської системи держави, що виконує найважливіші її господарські функції, шляхом паралельного дублювання діяльності офіційних економічних інститутів;
- ✓ негативний вплив на ділову репутацію країни у взаємовідносинах із міжнародними фінансовими організаціями та інвесторами з огляду на можливість отримання зовнішніх позик і надходження іноземних інвестицій;
- ✓ І загалом на формування майбутнього економічного, соціального та політичного порядку.

Актуальність і гостроту цієї проблематики підтверджують плідні дослідження вітчизняних учених В. Андрущенка, А. Базилюк, О. Барановського, В. Бородюка, В. Буряковського, З. Варналія, О. Гаврилюка, М.

Єрмошенка, І. Іващук, С. Коваленка, А. Крисоватого, В. Мандибури, І.Мазур, В. Поповича, Т. Приходька, А. Соколовської, В. Суторміної, І. Таранова, О. Турчинова, В. Федосова, С. Юрія. Серед зарубіжних дослідників належне місце посідають роботи таких науковців, як Ю. Агафонов, О. Гуров, І. Жіліна, В. Исправніков, Т. Корягіна, Л. Косалс, В. Лазовський, М. Ніколаєва, П. Ореховський, О. Осипенко, Г. Песчанских, В. Радаєв, Л. Соколовський, Д. Чернік, А. Шевяков.

Мета дослідження полягає в теоретичному узагальненні та обґрунтуванні практичних засад дослідження механізму формування тіньових фінансових ресурсів і виробленні фінансової стратегії обмеження масштабів тіньової економіки в державі.

Об'єкт дослідження – процеси формування тіньової економічної діяльності в Україні.

Предметом дослідження є теоретичні та практичні аспекти фінансових відносин, що виникають у процесі функціонування тіньової економіки.

Розділ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ АНАЛІЗУ ТІНЬОВОЇ ЕКОНОМІКИ

Історія тіньової економіки, її окремі ознаки починаються з виникненням держави. У ХХ столітті для країн, що переживають системну кризу, проблеми тіньової економіки набули великого значення. З 70-х років тема тіньової економіки стає популярною у західних економістів, а з 80-х років – і у Радянському Союзі. Такий інтерес був обумовлений розростанням тіньового сектору економіки, його проникненням в усі сфери економічних і суспільних відносин майже в усіх країнах світу, а також тим, що поширення тіньової економіки сьогодні несе у собі загрозу національній безпеці. Проте кількісні та якісні параметри тіньової економіки сильно розрізняються у залежності від конкретних економічних, соціальних, історичних і культурних особливостей тієї чи іншої країни.

Явище тіньової економіки нерозривно пов'язане з існуванням державної форми організації суспільного життя. Економіку часів Ксенофонта, Платона та Арістотеля поділяли на добросовісну та недобросовісну, враховуючи соціально-етичні норми поведінки, релігійні уявлення того часу. Розвиток доіндустріального суспільства і його перехід в індустріальне сприяв тіньовій діловій активності у різноманітних її проявах. Так, деякі форми капіталістичного виробництва (наприклад, "розпорошена" мануфактура) становили "підпільну" противагу легальному цеховому ремеслу, піратство поширювалося в XVI - XVIII ст. в Середземному та Карибському морях, Індійському океані, завдаючи чималої шкоди морським перевезенням, казнокрадство та корупція були присутні в усіх абсолютистських державах. Епоха нового часу завершується узаконенням одних форм тіньового бізнесу (наприклад, банківської діяльності - колишнє лихварство) і посиленням боротьби з найбільш кримінальними його формами (комп'ютерним піратством, корупцією тощо). На сьогодні не існує єдиної концепції визначення тіньової

економіки, її структурних елементів, не розроблено ефективних методів вимірювання її обсягів.

Значний внесок у розроблення сучасних наукових підходів до з'ясування механізмів тіньової економічної діяльності зробив О. Турчинов, який сформулював таке визначення тіньової економіки: "тіньова економіка - це економічна діяльність, яка не враховується і не контролюється офіційними державними органами, а також діяльність, спрямована на отримання доходу шляхом порушення чинного законодавства". Проте, це визначення може стосуватись всіх загально кримінальних злочинів (крадіжка, розбій, вимагання), а це може призвести до неприпустимого розширення сфери тіньової економіки [9, с. 46-47].

З. Варналій стверджує, що досліджувати поняття тіньової економіки варто на основі міждисциплінарного підходу. Напрямок міждисциплінарного дослідження багато у чому визначається обранням основного критерію зарахування економічних відносин до цієї сфери. З огляду на це, розрізняють такі підходи щодо віднесення тих чи інших видів діяльності до розряду тіньових: обліково-статистичний (основним критерієм виокремлення тіньових економічних відносин є їх невраховність та відсутність фіксації офіційною статистикою), формально-правовий (ключовим критерієм тіньових економічних явищ є відношення до нормативної системи регулювання), кримінологічний (як ключовий використовують критерій суспільної шкідливості (небезпеки) економічної діяльності) і комплексний підходи [1, с. 56].

Тіньова економіка чинить значний негативний вплив на всі соціально-економічні процеси, які відбуваються в суспільстві. Без урахування тіньової економіки не можливо здійснити економічний аналіз на макро- і мікрорівнях, ухвалити ефективні управлінські та законодавчі рішення. Поширення тіньової економіки веде до різкого зниження ефективності державної політики, утруднення, а подекуди й неможливості регулювання економіки ринковими

методами із застосуванням інструментів грошово-кредитної й податкової політики.

Проте тіньова економіка за допустимого рівня чинить і позитивний ефект. Вольф Шефер стверджує: "тіньовий сектор можна класифікувати як ринкову систему, в якій майже без тертя здійснюється координація попиту і пропозиції". Тіньова економіка, що зростає створює нові можливості для зайнятості, причому не тільки тіньової, оскільки цей сектор потребує продуктивних товарів легального сектора (матеріали, послуги), у галузях тіньової економіки з'являються інновації, які підвищують суспільний добробут, тіньова економіка може амортизувати потрясіння офіційної економіки, сприяючи стабільності системи загалом.

Поширення тінзації економіки, глибина її вкоріненості в трансформаційних суспільствах зумовлює макроекономічні диспропорції та структурні деформації суспільно-економічного розвитку, що призводить до різкого зниження ефективності державної політики, визнання тіньової економіки однією з загроз національним інтересам країни й національній безпеці в економічній сфері. Це зумовлює об'єктивну необхідність розробки теоретико-методологічної концепції щодо практичної реалізації шляхів і способів детінізації економіки в трансформаційних суспільствах.

Тіньова економіка, маючи об'єктивний характер, існує в будь-яких економічних системах. Проте в країнах з трансформаційною економікою проблема обсягу та динаміки розвитку тіньової економіки набуває особливої актуальності. Адже недооцінка, неврахування обсягу тіньової економіки призводять до значних помилок у визначенні макроекономічних показників, економічних і фінансових пропорцій, а відтак реалізації економічної політики в цілому. Саме тому теоретико-методологічні підходи до визначення сутності, причин існування та оцінки обсягу тіньової економіки, а також пропозицій щодо істотного її скорочення є одним із пріоритетних напрямів наукових досліджень [6, с. 8-9].

Тінізація економіки істотно впливає не лише на економічну діяльність, але й на соціальні процеси, що відбуваються в трансформаційному суспільстві. В умовах ринкових перетворень тіньова економічна діяльність притаманна багатьом суб'єктам господарювання. Це пояснюється зіткненням новітніх та застарілих прав, правил і норм, готовністю суб'єктів підприємницької діяльності діяти в умовах правової невизначеності з метою задоволення власних потреб. За таких обставин поступово сформувались неформальні правила, інфраструктура, ставки й тарифи на бюрократичні послуги, а відтак - інституціоналізація тіньової економіки.

Наявність тіньового сектора стає глобальною проблемою сучасності. В Україні вирішальну роль у його розвитку зіграли повільні темпи і непослідовність економічних перетворень, тому тіньова економіка виступає не тільки і не стільки причиною, скільки наслідком деформації легальної економіки.

Як відомо, тіньова економіка існує нелегально, реалізуючи свої можливості через негласні і незаконні канали, що дозволяє одержувати прибутки за рахунок інших сфер діяльності, використовуючи незаконні методи: ухилення від оподаткування, злочинство, екологічний вандалізм, випуск шкідливих для здоров'я людей товарів і т.ін.

Тіньова економіка – фактично не контрольоване суспільством виробництво, розподіл, обмін і споживання товарно-матеріальних цінностей, тобто такі соціально-економічні взаємини між окремими громадянами, соціальними групами щодо використання діючих форм власності в корисливих особистих і

групових інтересах, які приховуються від органів державного управління і самоврядування, громадськості. Вона містить у собі всі невраховані, нерегламентовані, відмінні від викладених у нормативних документах і правилах господарювання види економічної діяльності. З економіко-правової точки зору це означає, що тіньова економіка охоплює не тільки корисливі економічні злочини, але й незлочинні корисливі економічні правопорушення і

правомірну, але невраховану або невідконтрольну державі економічну діяльність[5, с. 92-93].

Трансформація структури соціально-економічних відносин в Україні, зміни в системі державного управління, розвиток різних форм власності, становлення національної грошової одиниці – гривні – поряд з позитивними сторонами супроводжується загостренням кризових явищ в економіці, зміною структури злочинності. Прямим наслідком стагфляції та прорахунків у здійсненні економічної політики є зростання господарських злочинів. Низька купівельна спроможність населення впливає на зниження його культурного рівня та на зростання економічних правопорушень. На зростання корупції вплинула неефективна система державного управління; внаслідок недоліків у державному регулюванні економіки з'явився такий вид злочинів, як ухилення від сплати податків. За підрахунками економістів, до державної казни України через несплату податків не надходить до 60% обсягу прибутків, що одержуються підприємствами, організаціями та фірмами.

Об'єкти тіньової економіки, які підлягають оподатковуванню, збільшують свої доходи шляхом свідомого “перекручування” офіційних даних про реальні розміри витрат і прибутків в офіційній економіці та приховуванням даних про витрати і прибутки у незаконній діяльності. Це характерно для усіх структур тіньової економіки.

За окремими оцінками, розвиток тіньової економіки в Україні (за відсутності конкурентоспроможного державного сектора і ринку приватних товаровиробників) може призвести до:

- локалізації окремих ринків унаслідок поділу сфер економічного впливу;
- проникнення кримінальних елементів навіть у ті частини суспільства, що поки що не мають ніякої причетності до нелегального бізнесу;
- ігнорування громадянами чинного законодавства;
- відсутності накопичень капіталу, які б можна було використовувати для інвестування в економіку України.

Зростання тінізації економіки, її кримінальних наслідків завдає значної шкоди суспільству, гальмує процеси державотворення в Україні. Крім того, нагальною постає соціальна проблема: у суспільній свідомості формується сумнів щодо спроможності державних інститутів, насамперед правоохоронних, гарантувати суспільну безпеку, захистити особистість та майно громадян.

Катастрофічними є моральні наслідки тіньової економіки, тому що вона деформує свідомість людей, породжує соціальний песимізм. Вже сьогодні люди не бачать перспектив поліпшення життя в майбутньому, негативно оцінюють останні роки соціально-економічного розвитку України [12, с. 13-14].

Розділ 2. АНАЛІЗ ТА МЕТОДИ ОЦІНКИ РІВНЯ ТІНІЗАЦІЇ ЕКОНОМІКИ

Тіньова економіка, як неконтрольоване суспільством виробництво, розподіл, обмін і споживання товарно-матеріальних цінностей, є важливим об'єктом дослідження та пильної уваги органів влади з метою її детінізації. Глобалізація тіньових соціально-економічних відносин, приховування фінансових результатів від оподаткування та використання їх у корисливих особистих і групових інтересах впливають на поглиблення економічної кризи, зростання корупції, криміногенного потенціалу. Економічна діяльність в тіньовому секторі здійснюється поза законом, що унеможливорює стабільний розвиток суспільства та набуває особливої актуальності у зв'язку з формуванням державної незалежності України.

Тінізація економіки України характеризується певними специфічними тенденціями, які виявляються у яскраво виявленій інституціалізації іллегальних процесів. Пряме чи опосередковане проникнення суб'єктів тіньового сектору в органи законодавчої, виконавчої та судової гілок державної влади унеможливорює подальший процес ефективної трансформації економіки, зважаючи на лобіювання інтересів окремих суб'єктів соціально-економічного та політичного процесу, часто з порушенням нормативно-правової бази. Таким чином, формується «асоціальна» економічна система, або відбувається

формування останньої в інтересах тіньових фінансових політичних груп. І зруйнувати її неможливо доки залишаються нелегальні зв'язки між підприємницькими структурами, органами державної влади та суб'єктами тіньового і кримінального секторів.

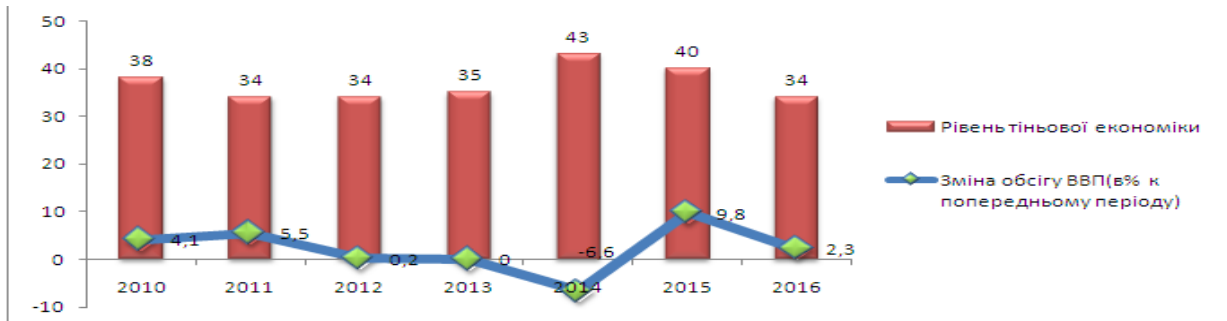

Рис.1 Динаміка рівня тіньової економіки України (від % ВВП)

Сьогодні до найгостріших в Україні належать проблеми тінізації економіки та криміналізації суспільного життя, від розв'язання яких безпосередньо залежить забезпечення сталого економічного розвитку, підвищення добробуту народу і зміцнення національної безпеки держави. Окремі аспекти тіньової економіки вже висвітлювалися на сторінках журналу. Однак теоретичні питання генезису і соціально-економічних наслідків тіньової економіки, а також шляхів її детінізації ("висвітлення") потребують подальших наукових розробок

З появою приватної власності та держави починається відчуження працівників від засобів виробництва і результатів праці, посилюється майнова нерівність. Якщо безпосередні працівники володіють, здебільшого, домашнім майном, то економічно панівні класи - всіма об'єктами власності. Причому цінність нагромадженого ними багатства стала переважати над здобутками людей праці в десятки тисяч разів. Еволюція суспільного розвитку виробила чимало дійових форм реформування господарського порядку та цивілізованого удосконалення механізму економічних (розподільних) відносин. Але коли економічна роль держави в усуненні надмірної майнової дискримінації порушується, то певні групи населення вдаються до індивідуального захисту своїх прав, до крадіжок, шахрайства, привласнення майна тощо. Найвищою формою протесту, захисту зневажених прав є акти масової непокори (страйки,

маніфестації, революції), що створюють соціально-економічну базу для поширення тіньової економіки [10, с. 167-168].

Деякі дослідники пов'язують процес тінзації економіки в Україні та в інших постсоціалістичних державах з функціонуванням командно-адміністративної системи у попередній період, з надмірним одержавленням і надцентралізацією економіки. Тому великого поширення набув на перший погляд логічний, а по суті банальний постулат: коли в результаті ринкових реформ з'явиться "новий господар - власник", то в самого себе він не крастиме.

Суть поняття "тіньова економіка" спеціалісти визначають по-різному. У західній літературі її звичайно визначають за Е. Фейгом - як економічну діяльність, яка з якихось причин не враховується офіційною статистикою і не потрапляє до ВВП. В Україні найприйнятнішим можна вважати дещо удосконалене визначення цього поняття О. Турчиновим - як сфери прояву економічної активності, спрямованої на одержання доходів від заборонених видів діяльності або на ухилення від суспільного (державного) контролю та від сплати податків при легальних видах економічної діяльності.

У структурі тіньової економіки найчастіше виділяють 4 сегменти:

- легальний "світлий" (legal economy), який користується недосконалістю чинного законодавства;
- напівлегальний "темний" (dark economy), в якому суб'єкти узаконеної діяльності ухиляються від сплати податків;
- неофіційний "сірий" (grey economy), до якого входять незареєстровані форми підприємництва;
- підпільний "чорний" (black economy), пов'язаний з прямими порушеннями чинного законодавства[11, с. 160-161].

Отже, науковий аналіз показує, що тіньовий сектор економіки являє собою досить складне поліморфічне соціально-економічне утворення з високим рівнем таємничості та інтеграції. Тому кількісна оцінка тіньової економіки є, мабуть, одним з найслабших місць у вітчизняній науці. Навіть існує думка, що визначити масштаби тіньової економіки взагалі неможливо. Для їх імовірного

обчислення застосовуються такі основні методи: монетарний (попиту на готівку); балансу витрат і грошових доходів; аналізу зайнятості та затрат електроенергії; соціологічних опитувань; та ін. Найвірогіднішим вважається структурний метод розрахунку всіх основних сегментних джерел доходів тіньової економіки.

Звичайно, тіньова економіка з різними назвами ("вторинна", "паралельна", "неформальна", "криміногенна" та ін.) є загальносвітовим, глобальним явищем, певною мірою характерним для всіх країн. У загальносвітовому масштабі її частка становить 5-10% ВВП, в африканських і південноамериканських державах - 25-30%, у Беларусі - 19,3%, у Казахстані - 34,3% і в Росії - 41,6%.

Основними напрямками поширення і прояву тіньової економіки в Україні виступають тіньова політика, корупція та злочини у сфері економіки. Тіньова політика являє собою сукупність заходів щодо лобіювання (від англійського lobby - кулуари) корисливих інтересів нової кланово-олігархічної еліти тіньового бізнесу у сфері управління державою. Як стверджують добре обізнані політики, в Україні два десятки угруповань заволоділи половиною об'єктів колишньої державної власності. Найбагатшими і найвпливовішими є дніпропетровські, донецькі, київські, львівські та інші кланово-регіональні групи, що включають відомих політиків і величезні капітали, значна частина яких має сумнівні джерела 7. Політико-економічний вплив таких груп з метою власного збагачення досягається найодіознішими методами: це, зокрема, виведення належних їм структур з-під оподаткування шляхом надання податкових пільг або створення ВЕЗ; відстоювання для себе сприятливих умов щодо приватизації прибуткових підприємств; сприяння своїм структурам у наданні кредитів під урядові гарантії; тощо.

Корупція (від латинського corrūptio - підкуп) означає зловживання державною владою для власної вигоди. Масштаби й наслідки корупції в Україні є фактором, який дестабілізує суспільне життя, ставить під загрозу конституційний лад. За даними міжнародної організації Transparency

International, за рівнем корумпованості Україна перебуває на 106-му місці з 133 країн, які аналізувалися 8. У 2001 р. кожний 10-й державний службовець був притягнутий до відповідальності за корупцію. У цьому зв'язку можна нагадати, що, за свідченням історика V ст. Сільвіона, розгул корупції державних чиновників зумовив епоху занепаду (а потім і падіння) колись могутньої держави - Римської імперії.

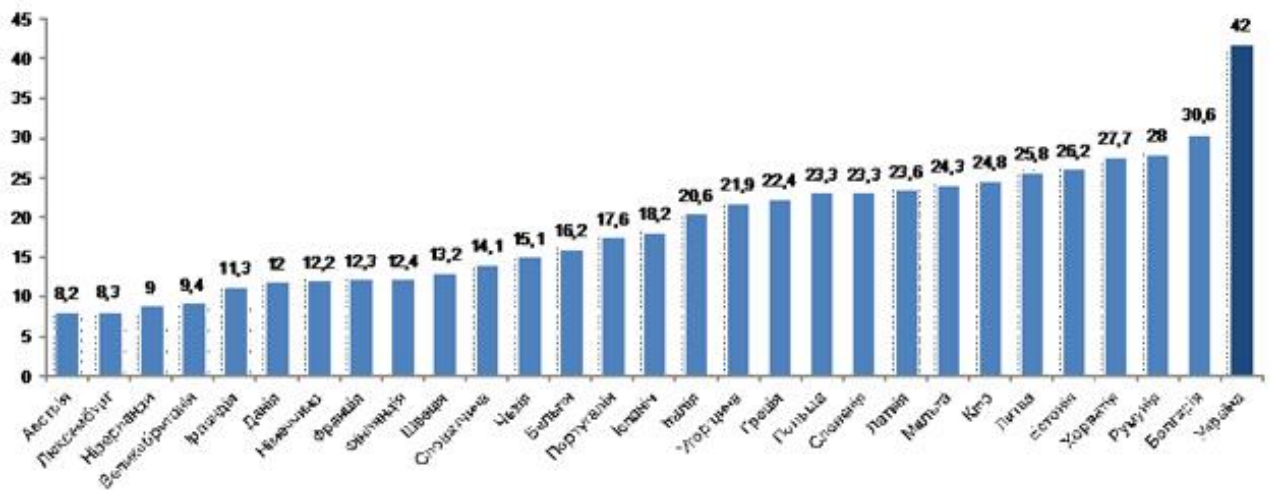

Рис. 2 Порівняння тіньової економіки України з іншими країнами світу

Як відомо, вершиною "айсберга" тіньової економіки є її кримінальний сегмент у двох основних формах: організованої злочинності та економічної (за визначенням американського криминолога Е. Сатерленда, "білокомірцевої"). Суб'єкти цих форм злочинів "співпрацюють" з органами державного управління і контролю у привласненні надвисокого "сукупного тіньового доходу". Головними технологіями тінізації економіки і, відповідно, основними формами прояву тіньових доходів у сучасній Україні є такі [17, с. 3-4]:

1. Тіньова зайнятість і нелегальне виробництво товарів і послуг. За експертними оцінками вітчизняних дослідників, у 90-х роках в Україні у тіньовому секторі економіки на різних умовах було залучено половину дорослого населення.

Найбільшого розмаху тіньова доходність набула у виробництві та реалізації лікєро-горілчанних і тютюнових виробів, а також нафтопродуктів. Так, за оцінками експертів, до цього часу в тіньовому обігу перебуває 25-30% ринку алкоголю. Більш як третина алкогольних напоїв не відповідають вимогам щодо

якості та безпеки цієї продукції, внаслідок чого щороку 10 тис. чол. помирають і 30 тис. чол. втрачають здоров'я. Тільки в ході оперативно-профілактичної операції під кодовою назвою "Підробка" припинено діяльність 283 підпільних цехів, вилучено десятки мільйонів пляшок фальсифікату, скасовано 2400 ліцензій, закрито близько тисячі "точок" незаконної торгівлі алкогольними напоями, виведено "з тіні" понад 1 млрд. грн. У цьому зв'язку було запроваджено державну монополію у сфері контролю за виробництвом та обігом спирту, алкогольних і тютюнових виробів.

2. Приховування прибутків підприємств і доходів громадян від оподаткування, необґрунтовані податкові пільги та заборгованість із заробітної плати.

За розрахунками В. Вишневського і А. Веткіна, в Україні середня ставка податку для підприємців, які працюють на внутрішньому ринку, є найбільшою у СНД -45% (у Росії - 31%, у Казахстані - 18%).

Тим часом неписаний закон бізнесу, що визнається підприємцями та податківцями всього цивілізованого світу, говорить: не сплачувати податки - це злочин, а не використовувати всі законні можливості для мінімізації податкових платежів - безглуздя. Незважаючи на те, що, за інформацією ДПА, за останні 5 років добровільність сплати податків в Україні зросла майже вдвічі і на сьогодні не перевищує 60-70% усіх податкових зобов'язань платників податків. На практиці ймовірність порушень податкового законодавства є дуже високою - наближається до 100%. До цього треба додати, що податкова політика в Україні передбачає надання пільгового режиму (а це означає зменшення платежів до бюджету на 46,8 млрд. грн.), яке є потужним стимулом до тінізації економічних відносин. З огляду на це, здається, що праві спеціалісти-кримінологи, стверджуючи, що податкова злочинність визначається не стільки вадами в оподаткуванні, скільки недосконалістю (скоріше, профілактичним характером) норм КК, недоліками у діяльності фінансових, податкових і правоохоронних органів [18, с. 190-192].

Першим істотним кроком у здійсненні комплексу заходів щодо обмеження тіньової економіки у сфері оподаткування логічно вважати Закон України "Про податки з доходів фізичних осіб" (яким замість прогресивної шкали 10—40% встановлено єдину ставку податку 13%) і Закон України "Про внесення змін до Закону України "Про оподаткування прибутків підприємств" (яким замість податку на рівні 30% встановлено його ставку 25%). Здійснюються невідкладні заходи щодо підвищення ефективності стягнення ПДВ, які дадуть можливість поетапно скоротити його ставку з 20% до 15%, а згодом - до 12%¹⁰. На нашу думку, подальше зниження податкових ставок (вони вже і так є нижчими від звичайних європейських) нічого не вирішує з "детінізацією" економіки. Навпаки, завдання на 2005-2011 рр. полягає у підвищенні частки податків з 30% ВВП до її звичайних європейських показників - 35-40%¹¹. Адже не тільки економістам з елементарного курсу економічної теорії добре відома крива Лаффера, яка виявляє оптимальну податкову ставку для максимізації податкових надходжень. При цьому головне - створити у країні такі економічні, соціальні та правові умови, за яких би чесно працювати і правильно сплачувати податки було вигіднішим, ніж заганяти доходи "в тінь".

Неозброєним оком видно також, як активи заробітної плати підприємств "перекочовують" з легального сектора економіки до тіньового. Загальна сума несплаченої заробітної плати в Україні хоч і скоротилася за останні 5 років майже у 3 рази, але залишається ще досить значною - 2,1 млрд. грн., що становить близько половини середньомісячного фонду оплати праці всіх працівників. Вважаємо, що безплатна експлуатація працівників є протиправною і неприпустимою. У Конституції України записано: "Право на своєчасне одержання винагороди за працю захищається законом".

3. Шахрайство у фінансово-кредитній сфері та у ціноутворенні. Внаслідок застосування різноманітних технологій тінізації операцій доведено до банкрутства з привласненням величезних доходів 10 комерційних банків, у тому числі найбільший з них - банк "Україна" [16, с. 38-40].

При зменшенні за останні 4 роки частини готівки з 41% до 35%, позабанківський оборот "чорного налу" становить ще майже 5,4 млрд. грн. До цього слід додати і величезну платіжну кризу, викликану штучним високоліквідним банкрутством підприємств.

Великої шкоди суспільству завдала також підтримувальна валютна політика НБУ першої половини періоду незалежності України.

Неабиякі (нерідко 200—300%) надприбутки дають небачені монопольні маніпуляції ("завищення - заниження") з цінами на внутрішньому і зовнішньому ринках, особливо на продукцію металургійної, хімічної, вугільної та легкої промисловості, а також сільського господарства. Наприклад, для уникнення платежів до бюджету в останні 2-3 роки товари повсякденного попиту завозилися з-за кордону за явно заниженими цінами (пара шкіряного взуття - за 1 дол., чоловіча сорочка - за 25 центів, чоловічий костюм - за 80 центів). Підприємці з Донецька намагалися відправити до Туреччини велику партію горілки за завищеними цінами (за 1 пляшку- близько 200 грн.), з можливим відшкодуванням ПДВ у розмірі 12 млн. грн. Для запобігання реалізації цієї схеми тінізації доходів створено портал електронної системи торгів "Державні закупівлі України", завдяки якому можна зекономити, щонайменше, 4 млрд. грн.

4. Масове розкрадання державної власності, в тому числі у процесі її роздержавлення та приватизації. Щоб підрахувати масштаби такого розкрадання, науковці вивели індекс "розкрадання держави". У Словенії цей показник становив 7 пунктів, у Латвії - 30, у Росії - 32. Вважаємо, що в Україні він є ще вищим. Про це яскраво свідчить реалізований механізм приватизації, за яким майже половину промислового потенціалу п'ятдесятимільйонної європейської країни, що створювався протягом життя кількох поколінь, було через посередників продано за приватизаційні сертифікати (кожний вартістю близько 2-10 дол.) "своїм людям" з купки колишньої номенклатури та криміналітету - у цілому за вартість одного (правда, великого) літака - до 180 млн. дол.

5. Кримінальний бізнес з торгівлі наркотиками, зброєю, людьми, інтелектуальною власністю та ін. Так, експерти ООН підраховали, що у світі в середньому щороку нелегально продають наркотиків на суму 400 млрд. дол., або приблизно 8% обсягу світової торгівлі ними. На Заході норма прибутку наркоділків сягає 300%, а у Росії -1000%. Одіозною для України стала проблема торгівлі живим товаром, особливо жінками, сто тисяч яких опинилися у рабстві за кордоном. Українських жінок купують за 50-200 дол. і перепродають до борделів Західної Європи вдсятеро дорожче. Сучасні рабовласники і контрабандисти світу щороку заробляють на торгівлі людьми понад 7 млрд. дол.

6. Комп'ютерна злочинність полягає у проникненні до електронних банківських мереж, у піратському контролі за софтверним ринком і програмним забезпеченням, у нелегальному продажу через Інтернет аудіозаписів фільмів, а також в інших нових суспільно небезпечних явищах кіберзлочинності, які вже турбують весь цивілізований світ.

7. Відмивання "брудних" грошей (капіталу). За різними оцінками, у світі щороку відмивається від 500 млрд. до 1,5 трлн. дол. За роки незалежності з України вивезено десятки мільярдів доларів (зокрема, у 2005 р. - 2,4 млрд. дол.). Відплив українського тіньового капіталу за кордон утричі перевищує західні кредити та всі види допомоги нашій державі.

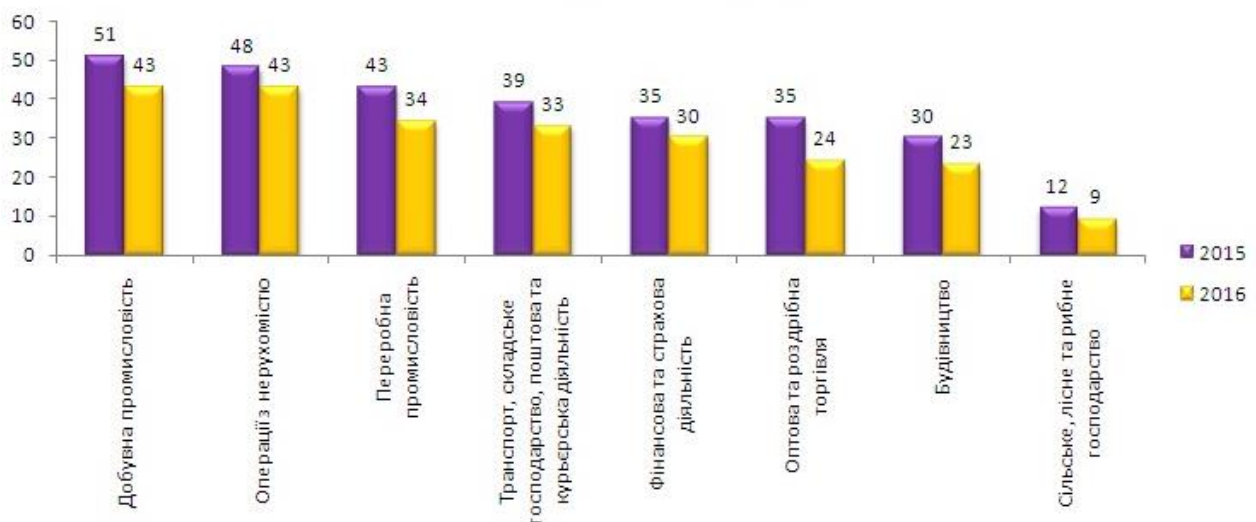

Рис. 3 Рівень тіньової економіки по галузях

Соціально-економічні наслідки тіньової економіки спеціалісти справедливо розцінюють як суперечливі. Одні ототожнюють її з кримінальною економікою і оголошують суто негативною, паразитичною зоною економічних відносин. Інші розглядають її як зразок найефективнішого господарювання у складних умовах перехідного періоду. На наш погляд, немає підстав усіх учасників тіньових економічних відносин вважати злочинцями. Однак у тіньовому секторі вектор управління певною мірою утворює кут антисоціальної спрямованості. З огляду на це, тіньова економіка не може не виступати як паразитичний, гальмівний фактор соціально-економічного розвитку [17, с. 6].

Розділ 3. НАПРЯМИ ДЕТІНІЗАЦІЇ ЕКОНОМІКИ УКРАЇНИ: ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ

Головними джерелами формування тіньового сектору є кримінальна та прихована діяльність, що спотворює офіційні дані про стан економіки, гальмує соціально-економічні реформи, здійснює криміналізацію суспільства, сприяє процесу глобалізації та виведення тіньової української економіки за національні межі. Існування тіньової економіки у надкритичних обсягах завдає країні не лише прямих збитків, а й зумовлює негативні наслідки, зокрема невиконання проведення технічного переоснащення, скорочення інвестицій, зниження продуктивності праці, посилення податкового тягаря у легальному секторі та подальше зростання тіньової економіки.

Проблема зростання тінізації економіки актуальна для усіх країн світу. Організація економічного співробітництва і розвитку (ОЕСР) установила щорічне зростання рівня тінізації в середньому на 6,2%, а загальне економічне зростання — на 3,5%³. Групою з розроблення фінансових заходів боротьби з відмиванням грошей (FATF) та Світовим банком встановлено, що у 2002—2003 роках середній рівень обсягів тіньової економіки для 21 країни ОЕСР становив 16,4% ВВП, із них у США — 8,6%; Японії — 11,0%; Іспанії та Португалії — 22,3%; Італії — 26,2%; Греції — 28,3%. Середня частка тіньової економіки країн Азії була на рівні 26% ВВП, Південної та Північної Америки і країн Африки — 41% ВВП. Для країн з перехідною економікою Європи та Азії

середній рівень обсягу тіньової економіки становив 38% ВВП, із них у Словаччині — 18,9%; Чехії — 19,1%; Угорщині — 25,1%; Україні — 52,2%; Азербайджані — 60,6%; Грузії — 67,3%. Розбіжності оцінок та їхня достовірність зумовлені недосконалістю використовуваних методів, які в цілому орієнтовані на зіставлення декларованих доходів з реальним споживанням товарів і послуг (метод балансів доходів та видатків), кількості незареєстрованих безробітних із загальною чисельністю працездатних (метод аналізу зайнятості), використання готівки тіньовим сектором порівняно з грошовою масою (монетарний метод), спожитої електроенергії усього та в задекларованому обсязі випущеної продукції (метод технологічних коефіцієнтів), метод опитування керівників підприємств⁴. Запропоновані авторами економетричні моделі визначення обсягу тіньової економіки з урахуванням низки чинників впливу на приватні доходи (попит на товари і послуги, офіційного й тіньового доходів, реальні ризики, грошові доходи населення, рівень інфляції, ціни товарів нетривалого і тривалого користування, швидкість зростання грошової маси M_0 та M_3 , процентна ставка тощо) дали можливість визначити, що обсяг тіньових доходів за варіантами становить 50% та 32,8% [4, с. 8-9].

За оцінками спеціалістів Ради Європи, на пострадянському просторі існують 4 основні сфери кримінальної активності, які дають можливість отримувати нелегальні прибутки: контрабанда, ухилення від сплати податків, нелегальне маніпулювання процесом приватизації (у тому числі приватизація за рахунок "відмитих" коштів) та корупція.

Головними проблемами, наслідками тінізації економіки визначаються:

— тінізація економіки над критичну межу є реальною загрозою для національних інтересів і національної безпеки України в економічній сфері через скорочення податкових надходжень до бюджету та фінансування інноваційно важливих і стратегічних напрямів розвитку держави, поглиблення некерованості економічними процесами, збавлення міжнародного престижу країни та довіри інвесторів, погіршення умов існування соціального сектору

країни, відплив капіталу за кордон, скорочення обсягів офіційного виробництва, вивільнення працівників.

— серед побічних наслідків тінізації економіки є невиконання проведення технічного переоснащення, що спричиняє гальмування технічного прогресу, скорочення інноваційно-інвестиційних вкладень, зниження продуктивності праці.

Головним джерелом фінансових ресурсів для інвестицій кожної країни є національний капітал і його складова — заощадження населення та підприємств.

В Україні ці заощадження лише в 2,2 разу перевищують тіньові фінансові ресурси, що перебувають в обігу поза банківською системою, а у США й Канаді — в 15, Австралії — в 17, Великобританії — в 36 разів більше;

— залучення у тіньовий сектор економіки значної частки трудових ресурсів, що призводить до заниження реального розміру доходів населення. За даними Держкомстату України, у 2004 році витрати населення на товари й послуги були більшими майже на 1 млрд. грн., ніж офіційно було зароблено. Ця різниця не була оподаткована, що призвело до звуження фіскальної (податкової) бази, необхідної для формування дохідної частини бюджету та забезпечення виконання державою своїх функцій. Простежувана останніми роками тенденція до зростання у структурі доходів зведеного бюджету частки неподаткових надходжень та значне зменшення податкових надходжень підтверджує диспропорції у податковому навантаженні, ускладнює об'єктивність формування показників та їх прогнозування:

— завищення обсягу експорту товарів і послуг за рахунок псевдоекспортних операцій для незаконного відшкодування з бюджету обсягу ПДВ;

— заниження обсягу імпорту для ухилення від сплати митних зборів;

— незаконне відчуження державного майна за заниженими цінами, а також приватизація за рахунок тіньових коштів з подальшою їх легалізацією;

— контрабандна діяльність [2, с. 78-79].

Формування національної системи протидії отриманню доходів злочинного походження мало доволі тривалий і складний шлях:

- осмислення тіньової економіки як соціально-економічного процесу антидержавної діяльності і накопичення суб'єктами господарювання капіталу злочинного походження (1990—1997 роки) — поява наукових матеріалів дослідження поняттєвого апарату, проблем становлення та поширення, економічні наслідки;
- законотворчий (1998—2002 роки) — прийняття законів, указів Президента, постанов КМ України;
- розбудовчий (2003—2004 роки) — налагодження державного моніторингу та організованої протидії тіньовій економіці;
- виконавчий (з 2005 року) — локалізація тіньової діяльності, викриття злочинних угруповань, припинення функціонування тіньових схем.

Обмеження тінізації економіки й легалізації тіньових доходів здійснюється заходами законодавчого, процедурного та організаційно-виконавчого характеру спеціально створеними органами контролю шляхом спрощення процедури сплати податків і ліквідації причин, що змушують підприємців переводити свій бізнес у "тінь". Законодавчі заходи здебільш орієнтовані на організацію контролю державними органами і банками за вкладами й рухом грошей на стадіях:

- входження готівкових грошей у вітчизняну кредитно-фінансову систему;
- переходу готівкових грошей кордону для інтегрування в іноземних фінансових системах;
- переходу готівкових грошей з-за кордону у вигляді законних переказів.

Головну роль у боротьбі з "відмиванням" грошей надано Міністерству фінансів у частині відповідальності за розроблення інструктивних матеріалів, правил застосування положень і законів, а також здійснення координації діяльності усіх організацій, залучених до реалізації законів. Відповідальність за

здійснення контролю та нагляду за рухом фінансів надано Банківському департаменту. У державній системі обмеження тіньової економіки визначальне місце відводиться податковій службі: окрім функції контролю за доходами фізичних і юридичних осіб, справляння податків, вона здійснює заходи боротьби з кримінальною економікою. Для виконання функцій боротьби з відмиванням грошей Генеральний прокурор може залучати різні державні установи. У 2002 році у США розроблено Національну стратегію з питань протидії відмиванню грошей та модель оцінки ефективності заходів уряду щодо виявлення, запобігання та протидії відмиванню грошей.

Окрім проаналізованих проблем, наслідків тінізації економіки, її обсяги істотно деформують макроекономічні показники, зменшують обсяги державних й іноземних інвестицій, відштовхують кредиторів, що в цілому зумовлює гальмування науково-технічного розвитку, подальше відставання від розвинених країн, а в умовах світових глобалізаційних процесів та розподілу праці — формує систему численних внутрішніх і зовнішніх викликів та загроз національній безпеці й суверенітету. Розуміння значущості цих викликів і загроз змушує тверезо оцінювати наявну ситуацію, давати об'єктивну оцінку негативним тенденціям розвитку та розробляти обґрунтовані пропозиції щодо забезпечення детінізації економіки і на цій підставі — національної безпеки в економічній сфері [8, с. 39-41].

Зауважимо, що труднощі, які виявилися у зв'язку зі спробами України вступити до СОТ та ЄС, підтвердили технологічну відсталість нашої економіки та неспроможність влади запропонувати напрями й мобілізувати суспільство на їх реалізацію.

Формування державної політики, визначення напрямів та заходів щодо детінізації економіки зумовлені положеннями Закону України "Про основи національної безпеки України", в якому, зокрема, накреслено:

- подолання тінізації економіки шляхом реформування податкової системи;
- оздоровлення фінансово-кредитної сфери;

- припинення відпливу капіталу за кордон;
- зменшення позабанківського обігу грошової маси.

Для реалізації зазначених напрямів в Україні в основному сформовано економічний механізм державного впливу на забезпечення національної безпеки в економічній сфері. Створено, зокрема, розгалужену нормативно-правову базу, спеціальний уповноважений орган виконавчої влади з питань фінансового моніторингу — Державний комітет фінансового моніторингу України, налагоджено активну співпрацю між Держфінмоніторингом і правоохоронними органами (МВС, СБУ, Генпрокуратурою), а також відповідними державними органами таких країн, як: Республіка Кіпр, Бразилія, Польща, Португалія, Румунія, Панама, Іспанія, Словаччина, Бельгія, Російська Федерація та іншими.

Подальше удосконалення економічного механізму спричинене необхідністю прийняття нових законів, змін до чинних законів, удосконалення методичного й інформаційного забезпечення, а також формування та впровадження фінансової моделі ринкової економіки [13, с. 9].

Специфічною формою прояву тіньової економіки в Україні останнім часом стало рейдерство — силове захоплення або поглинання підприємств. Воно набуває вражаючих масштабів, цинізму та агресії. Рейдерство має цілу низку негативних наслідків: погіршує підприємницький клімат; дестабілізує роботу вітчизняних підприємств; руйнує трудові колективи; формує несприятливий інвестиційний клімат та імідж країни тощо [1, с. 57-58].

Детінізація економіки — це цілісна система дій, спрямована передусім на подолання та викорінення причин та передумов тіньових явищ та процесів. Стратегічною метою детінізації економіки має стати істотне зниження рівня тінізації шляхом створення сприятливих умов для залучення тіньових капіталів у легальну економіку та примноження національного багатства. Виведення на "світло" тіньових капіталів сприятиме відчутному збільшенню національного інвестиційного потенціалу і ступеня його реалізації, матиме значний позитивний ефект для бюджетної сфери, слугуватиме зміцненню

довгострокової стабільності та зорієнтованості національної економіки на стратегічний розвиток і зростання, сприятиме зміцненню економічної безпеки держави. Сьогодні детінізація економіки входить до стратегічних засад державної політики України. Проте дотепер не створено чіткого механізму: міжвідомчої координації, ефективного і системного використання усіх наявних ресурсів і засобів розвідувальних, контррозвідувальних, правоохоронних, контролюючих, фінансових та інших державних органів, потенціалу громадянського суспільства у вирішенні поставлених проблем. Поряд з витісненням кримінальних та інших незаконних сфер тіньового економічного обігу існує необхідність впровадження ефективних механізмів повернення до офіційного сектору економіки капіталів некримінального походження.

Поряд із загальним покращенням підприємницького клімату завдяки дерегулюванню та зниженню фіскального навантаження слід вжити комплекс спеціальних заходів, які стимулюватимуть процеси детінізації. Необхідно запровадити на перехідний період політику амністії тіньового капіталу некримінального походження через відкриття йому шляхів для легального інвестування.

З метою подолання негативних наслідків процесу тінізації економіки України, значного зменшення його рівня необхідно розробити та реалізувати низку заходів щодо протидії тінізації.

1. Заходи з детінізації економіки:

— "амністія" капіталів некримінального походження, в першу чергу тих, що спрямовуються в інноваційну сферу та інші суспільно значущі та пріоритетні сектори;

— запровадження податкових стимулів до нагромадження та інвестування коштів в інноваційний сектор юридичними особами, які пропонується надавати за фактичними результатами діяльності;

— звуження фінансової бази тіньового господарювання шляхом зменшення рівня оподаткування фізичних осіб на величину документально

підтверджених коштів, витрачених на розвиток людського капіталу (освіта, підвищення кваліфікації тощо);

— реальне і радикальне спрощення погоджувальних та дозвільних процедур щодо здійснення підприємницької діяльності, особливо в інноваційній сфері;

— впровадження наявних теоретичних розробок з виявлення напівлегальних фінансово-промислових угруповань та ліквідації виявлених схем іллегалізації капіталу;

— обов'язкове обґрунтування джерел походження грошових коштів при купівлі товарів, вартість яких перевищує певну заздалегідь визначену суму (житла, земельних ділянок, транспортних засобів та предметів розкоші);

— залучення до реалізації стратегії легалізації представників міжнародних організацій, спеціалізованих на протидії нелегальному господарюванню, та громадянського суспільства;

— запровадження у навчальних планах усіх економічних спеціальностей дисциплін "Тіньова економіка" та "Економічна безпека підприємницької діяльності".

2. Заходи щодо декриміналізації економіки:

— віднесення до переліку кримінальних злочинів "незаконного збагачення", що передбачено ст. 20 Конвенції ООН проти транснаціональної організованої злочинності;

— ратифікація Конвенції про корупцію у контексті кримінального права;

— створення Національного бюро розслідувань;

— реформування системи звітності правоохоронних органів відповідно до стандартів розвинених країн;

— узгодження повноважень та контрольно-ревізійних функцій Державного комітету фінансового моніторингу, правоохоронних органів (МВС, Служби безпеки України, Генеральної Прокуратури, Державної податкової адміністрації) у сфері легалізації тіньових капіталів;

— розробка комплексної теоретико-методичної бази визначення обсягів та протидії кримінальній та тіньовій активності;

— активізація участі в міжнародній системі протидії іллегалізації економічної діяльності на різних рівнях міжнародного співробітництва.

Реалізація зазначених та інших заходів з подальшої детінізації економіки сприятиме не лише формуванню повноцінного ринкового середовища, розвитку економіки, легалізації капіталу, процесу демократизації економіки і суспільства в цілому, а й значному підвищенню конкурентоспроможності економіки та усуненню реальних загроз національній безпеці держави [6, с. 11-12].

Висновок

Тіньова економіка, маючи об'єктивний характер, існує в будь-яких країнах світу. Якщо у високорозвинених країнах поведінка суб'єкта тіньової економічної діяльності пояснюється девіацією від норми, то в трансформаційних економіках крім девіації від норми, девіацією в межах норми, тобто причиною останньої є "прогалини" у чинному законодавстві, що дають можливість виходити у "тінь", не порушуючи чинного законодавства, прикладом цього може бути рейдерство. Отже, рішення про опортуністичну поведінку суб'єкт приймає на підставі співвідношення "чисті витрати - вигоди", тому тіньова економічна діяльність, маючи менші трансакційні витрати дає можливість отримати більшої вигоди. Збільшувати трансакційні витрати у тіньовому секторі економіки може вірогідність бути покараним за девіантну поведінку. Такий підхід дає можливість концептуально вирішити проблему створення інституційного середовища у трансформаційних системах за рахунок детінізації економіки, яка б створила більш вигідні умови працювати відкрито (легально), максимізуючи прибутки без девіантної поведінки.

Поширення і масштабність тіньової економіки в Україні зумовлюється відсутністю усталених норм і правил економічної діяльності, їхніми постійними змінами та невідповідностями вимогам часу. Отже, вигідніше працювати в "тіні". Така ситуація призвела до інституціоналізації тіньової економіки в

Україні, яка представлена закріпленням поведінки суб'єктів тіньового сектору в певні організаційно стійкі форми, що визнаються всіма учасниками такої діяльності. Тому потрібно проводити з боку держави виважену соціально-економічну політику, яка має включати заходи з детінізації економіки.

Говорячи про детінізацію економіки, необхідно згадати про структурні елементи тіньової економіки. Їх ми виділяємо три: неформальна, прихована і підпільна (кримінальна). Неформальна економіка - це сегмент тіньової економіки, що виявляється в дозволеній, але формально не зареєстрованій, а отже не включеній до статистичної звітності економічній діяльності. Ця частина тіньової економіки в Україні виконує роль амортизатора, оскільки створює робочі місця та виробляє товари, які доступні для споживання найбільш біднішим верствам населення. Це той позитив, який у нестабільних політичних, економічних і соціальних умовах дає можливість для виживання найбільш біднішим верствам населення. Прихована економіка - легальна економічна діяльність, яка частково або зовсім не фіксується у статистичній звітності, а отже через приховування доходів ухиляється від оподаткування. Ця частина тіньової економіки хоча й носить аморальний характер, але загрози суспільству не несе. Вона носить вимушений характер, пов'язана з виживанням і розвитком власного бізнесу. Підпільна (кримінальна) економіка - це частина тіньової економіки, яка здійснюється навмисно, спрямована на збагачення, носить антисоціальний характер і більшою мірою є предметом дослідження правознавців. На наш погляд, подоланню і викоріненню підлягає лише підпільна (кримінальна) складова. Це може відбутися за рахунок адміністративно-каральних методів з метою оздоровлення української економіки. Щодо неформальної і прихованої частин тіньової економіки, які не мають кримінального джерела походження, то їх можна легалізувати безкарно виводячи доходи у легальну економіку з метою її зростання. Тому, з нашої точки зору, детінізації стосується лише неформальна і прихована частини тіньової економіки, оскільки детінізація економіки - це створення такого інституційного середовища, де були б гарантовані права і визначеність прав

власності, де тіньова економіка була б неефективною. Тому для цього потрібно застосовувати методи стимулюючого характеру, а не репресивного.

Список використаної літератури

1. Варналій З. Шляхи детінізації економіки України та її особливості // Банківська справа. - 2007. - № 2. - С. 56-66
2. Засанська О.В. Теоретичні основи боротьби з тіньовою економікою // Актуальні проблеми економіки. - 2009. - № 5. - С. 76-84.
3. Засянська О.В. Теоретичні основи боротьби з тіньовою економікою // Актуальні проблеми економіки. - 2009. - № 5. - С. 76-84.
4. Зверькова Н. Фінансовий моніторинг як захід протидії тіньовій економіці в Україні // Підприємництво, господарство і право. - 2008. - № 2. - С. 8-10
5. Зверькова Н. Деякі питання визначення понять "тіньова економіка", "детінізація економіки" та "протидія тіньовій економіці" // Підприємництво, господарство і право. - 2008. - № 1. - С. 92-96.
6. Зянько В.В. Тіньові доходи та шляхи їх зменшення в Україні // Вісник Вінницького політехнічного інституту. - 2008. - № 1. - С. 8-13.
7. Лопатін О.К. Макроекономічна модель тіньової економіки України // Актуальні проблеми економіки. - 2008. - № 10. - С. 125-135
8. Мазур І. Фінансова глобалізація як один з основних чинників тінізації світового господарства // Вища школа. - 2008. - № 2. - С. 34-45.

9. Мотріков В. Тіньові ціни в економічній теорії // Економіка України. - 2007. - № 8. - С. 46-51
10. Предборський В. Тінізаційний потенціал глобальних відносин наднаціонального рівня та стратегія його обмеження // Підприємництво, господарство і право. - 2007. - № 5. - С. 167-172.
11. Предборський В. Транснаціональна тіньова економіка як активний тінізатор національного економічного простору // Підприємництво, господарство і право. - 2007. - № 6. - С. 159-163.
12. Прилипко Ю.І. Методичні підходи до визначення обсягів тіньової економіки у сільському господарстві // Статистика України. - 2007. - № 2. - С. 13-19.
13. Прилипко Ю.І. Модифікації фінансового методу оцінки тіньової економіки // Статистика України. - 2009. - № 1. - С. 4-9
14. Прилипко Ю.І. Удосконалення деяких методів оцінки обсягів тіньового сектору // Статистика України. - 2008. - № 1. - С. 16-25
15. Харазішвілі Ю. Тіньова економіка України у розрізі основних видів діяльності // Статистика України. - 2006. - № 4. - С. 38-45.
16. Тенденції тіньової економіки в Україні (за 2008 рік) № 30. [Електронний ресурс]. - Доступний з <http://www.me.kmu.gov.ua> .
17. Тіньова економіка: сутність, особливості та шляхи легалізації : монографія / за ред. З.С. Варналія. - К. : Вид-во НІСД, 2006. - 576 с.
18. Шарікова О. В. Економічні наслідки тінізації економічної системи/ О. В. Шарікова // Економіка. Фінанси. Право. - 2009. - № 1. - С. 3-6.
19. Шелест В. В. Тіньові фінансові операції: види та шляхи запобігання // Актуальні проблеми економіки. - 2007. - № 3. - С. 190 - 195.